

III

SVÖR SVERRIS TÓMASSONAR

ÉG vil þakka ritstjóra *Griplu* fyrir að gefa mér kost á að birta svör við ræðum andmælendanna, Bjarna Guðnasonar og Jakobs Benediktssonar, við doktorsvörn mína 2. júlí 1988. Eins og venja er til, var vörn mín mælt af munni fram, en það sem hér fer á eftir er byggt á skrifuðum minnispunktum mínum og fært í samfelld mál þegar liðið var meira en ár frá athöfninni. Svör þau sem hér birtast hafa því að geyma lungann af því sem ég sagði við vörnina en einnig sitthvað sem ég vildi sagt hafa.

SVAR VIÐ RÆÐU 1. ANDMÆLANDA

Athugasemdum Bjarna Guðnasonar má skipta í tvo aðalhluta. Sá fyrri er eins konar inngangur en hinum síðari skiptir hann niður í fimm þætti, þar sem hann ræðir fyrst byggingu verksins, því næst skilgreiningu á hugtakinu formáli, í þriðja lagi fjallar hann um afmörkun rannsóknarefnisins, þá 'formálaskýringar' og loks þann þátt sem hann kys að kalla 'formálahefð og innlenda frásagnarhefð'.

Ég mun nú víkja að athugasemdum hans, lið fyrir lið. Í upphafi mun ég þó ræða um forspjall andmælaræðunnar þar sem birtist skilningur hans á viðfangsefninu. Ég er engan veginn sátgur við þá túlkun hans og tel að hann hafi misskilið þau grundvallarhugtök sem rannsóknin er reist á.

Í inngangi bókar minnar, *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum*, tek ég skýrt fram að formálar séu einn þáttur bókmenntahefðar. Enn frekari áherslu hafði ég lagt á þetta í undirtitli bókarinnar: *Rannsókn bókmenntahefðar*. Þessi hefð er sumpart runnin frá klassískum mælskufræðum, sumpart frá fræðiritum og túlkunum kristinna höfunda á þeim. Í íslenskum formálum frá miðöldum lá hún ekki í augum uppi fyrr en málið hafði verið kannað. Ég veit ekki til þess að það hafi verið gert fyrr en með fyrstu rannsókn minni á þessu efni, kandídatritgerð minni, sem andmælandi minn raunar þekkir vel en fáir aðrir því að hún var samin undir tilsjón hans og hefur aldrei birst. Orð Bjarna Guðnasonar um að tengsl íslenskra formála við erlenda hafi legið í augum uppi eru þess vegna ofmælt og teljast til þess sem miðaldamenn

nefndu *superbia*. Verk mitt má kallast frumsmíði á þessu sviði og má vafalaust gera betur. Ég hafði og hugsað mér að bókin yrði til þess að menn könnuðu aðra þætti bókmenntahefðar betur eða færu nánar í saumana á því sem í verkinu er rétt drepið á.

Í formálum koma fram svipuð viðhorf til efnis og algeng eru í bókmenntafræðum nútímans. Samt sem áður er ekki réttmætt að álykta, eins og Bjarni Guðnason gerir, að formálar standi gagnvart lausamálsverkum eins og Snorra-Edda við túlkun dróttkvæða. Ég hef hvergi leyft mér að láta í ljós svo óvarlega fullyrðingu. Hið rétta er að formálahöfundar hafa sótt efnivið sinn í klassíska retórík sem fjallar m. a. um það hvernig best sé að bera mál sitt fram í ræðu og riti. Einmitt vegna þessa ver ég miklu rúmi í að kanna hvaða kennslubækur voru þekktar hér á landi og reyni að sýna hvernig menntun verðandi rithöfunda var hér háttáð. En í öllum meginatriðum var hún af sama toga og rómverskir mælskumenn fengu, því að kristnir miðaldamenn tóku upp sams konar aðferðir bæði við að uppfærða æskulýðinn og kenna honum að skrifa. Sama hefð í þessum efnum er því ríkjandi frá klassískum tíma fram undir lok 18. aldar. Af þessum sökum leyfi ég mér að taka dæmi frá ólíkum tíma og úr erlendum ritum sem engin líkindi eru til að hafi borist hingað til lands, þar sem augljóslega sama bókmenntahefð býr að baki. Það ræður því 'engin hending' hvaða sýnishorn eru valin til hliðsjónar dæmunum úr íslensku formálunum. Gagnrýni Bjarna Guðnasonar um þetta er því sprottin af misskilningi á hugtakinu *bókmenntahefð* og rannsóknunum á henni. Misskilningur hans kemur enn betur í ljós síðar þar sem hann ræðir um notkun mína á hugtakinu *ritklif*. Hann segir berum orðum að ég virði fyrir mér íslenska formála með 'hliðsjón af niðurstöðum Curtiusar' (bls. 136). Við þessa fullyrðingu Bjarna Guðnasonar er fyrst það að athuga að Curtius kemst ekki að neinni niðurstöðu um formála. Hann talar einvörðungu um '*Exordialtopik*' og er það aðeins lítill hluti þeirra venjubundnu efnisatriða sem formálar hafa yfirleitt að geyma. Ég fjalla hins vegar rækilega um hugmyndir hans og skýrgreiningar sem og gagnrýni annarra fræðimanna á verk hans. Og þess skal getið hér að Marie Schulz sem Bjarni telur hafa rannsakað ritklif eftir að verk Curtiusar kom út, birti verk sitt þrjátíu og níu árum áður (*Die Lehre von der historischen Methode bei den Geschichtsschreibern des Mittelalters*. Berlin 1909). Meginalli á hennar verki var einmitt, að hún, eins og Bjarni Guðnason, áttaði sig ekki á hlutverki ritklifa innan bókmenntahefðarinnar. Engin leið er að

skipta ritklifum niður í *virk* og *óvirk*, eftir því hvort þau hafa merkingu eða ekki. Eðli sínu samkvæmt eru þau alltaf virk, einn liður í bókmenntahefð, þau eru eins og ég hef eftir Heinrich Lausberg (bls. 72), 'eine Form (. . .) die (wie ein Gefäß bald mit Wasser, bald mit Wein: jeweils mit verschiedener Funktion) mit jeweils aktuell gemeintem Inhalt gefüllt werden kann' (*Elemente der literarischen Rhetorik*, 39). Skipting Bjarna Guðnasonar felur í sér að hann vill skilja að efni og form eins og var í tísku meðal bókmenntafræðinga fyrir um það bil öld. Hér má bæta því við að ég geri mér fyllilega grein fyrir því að *klif* þekkjast í munnmenntum og hef ég kallað þau *sagnaklif* (bls. 70). Orðið *munnklif* sem Bjarni Guðnason notar um hugtakið er hins vegar ótækt og á fremur heima í talmeinafræði. Uppástunga Bjarna um rannsókn á samruna hefðar í bók- og munnmenntum á elstu stigum er illframkvæmanleg, meðan menn eru ekki sammála um hver séu ein-kenni munnlegrar frásagnarlistar og hvaða ritaðar frásagnir eigi rót sína að rekja til hennar. Af þessu leiðir að óljóst er hve mikill hluti fornra bókmennta á uppruna sinn í munnlegri frásagnarlist. Um þetta efni vísa ég (bls. 70) í alkunna skólabók eftir Scholes og Kellogg, *The Nature of Narrative*, bls. 27. Ég mun víkja lítilsháttar að þessu efni síðar.

1. Um byggingu verksins

Við byggingu verksins hefur Bjarni Guðnason margt að athuga. Hann finnur að því að inngangur þess sé of langur og gera hefði mátt 'hærra undir höfði þeim undirkafla inngangsins sem nefnist 'Formálinn, skýrgreining, hlutverk og bygging'' (bls. 138) Af athugasemdum andmælendans virðist mér ljóst að hann geri sér allt aðra hugmynd um byggingu fræðirits en ég. Mér þykir t. a. m. eðlilegt að allar skýrgreiningar sem snerta höfuðefni verksins séu í inngangi þess en standi ekki einar sér. Það er hins vegar rétt hjá Bjarna Guðnasyni að sumt í inngangi hefði mátt vera styttra, en lengdin ákvarðaðist nær einvörðungu af því að ekkert hafði verið skrifað á íslensku um efnið. Alla umræðu um klassísk áhrif, skóla eða hugtök mælskufræða skorti í íslenskum fræðiritum og sökum skyldleika við efni bókarinnar varð að gera því skil. Og þetta efni getur síður en svo kallast erlendur lærdómur, þar sem það snýst um menntun manna á Íslandi.

Um þann hluta inngangsins sem lýtur að sjálfum formálanum er ég

ósammála Bjarna Guðnasyni um að láta hann standa sem sjálfstæðan kafla. Hann er hluti af almennum skýringum inngangsins og stendur í rökréttu samhengi við aðrar útskýringar úr klassískum mælskufræðum. Hið sama gildir um hugtakið *ritklif*.

Ég vil strax taka fram að ég forðast að tala um *formálahefð*. Verkið snýst ekki einungis um venjubundna efnisþætti formála eins og Bjarni Guðnason virðist ætla. Sum ritklif formálanna eru líka algeng í verkunum sjálfum og eftirmálum. Meginrannsóknin fjallar um ritvenju sem að miklum hluta á uppruna sinn í klassískum mælskufræðum og útskýringum miðaldamanna á þeim. Af þessu má ljóst vera að könnun mín snýst um önnur efni en þau sem Bjarna Guðnasyni finnst vera aðalatriði. Ég er ekki að bera saman 'innlenda frásagnarhefð' við 'formálahefð'. Með öðrum orðum sagt, heildarsýn mín er því önnur en Bjarna Guðnasonar.

Andmælandi minn fettir fingur út í skiptingu verksins í tvo meginhluta og spyr hvort það séu áhrif frá formála Sverris sögu. Sá formáli skiptist reyndar ekki í hluta heldur skiptir hann sögunni í fyrra og síðari hlut. En fyrir mér var það fullkomlega rökrétt skipting að byrja bókina á inngangi, en fjalla í fyrri hluta verksins um ritklif og önnur venjubundin atriði í íslenskum formálum almennt og bera þau saman við bókmenntahefð annars staðar í Evrópu. Í síðari hluta voru hins vegar valin þrjú verk, sitt úr hverri bókmenntategundinni til þess að fjalla um formálann í tengslum við verkið sjálf. Það hefði ekki verið unnt að gera við 45 formála. Ég get hins vegar tekið undir gagnrýni Bjarna Guðnasonar á undirskiptingu fyrri hluta bókarinnar, þá kafla sem kallast *tilefni* og *tilgangur*. Ég drep á hana í forspjalli mínu, en hún á rætur sínar að rekja til fornrar kennisetningar um niðurskipan verks (sjá rit mitt bls. 1). Ég geri mér fyllilega grein fyrir göllum þessa fyrirkomulags. Í þessu viðfangi nefnir Bjarni Guðnason formála Hungurvöku. Um margt sem hann segir um sundurliðun þess formála er ég honum sammála. Ég er aftur á móti þeirrar skoðunar að hann hafi ekki íhugað hvaða bókmenntagrein Hungurvöku heyrir til þegar hann segir: 'Ef menn vilja þá geta þeir kallað Hungurvöku inngang að sögu Þorláks, en ég hygg úr lausu lofti gripið, að í lok Hungurvöku 'hafi átt að koma lofgjörð um Þorlák lík að gerð og um hina biskupana og ef til vill mærdarmeiri'' (bls. 139). Ég drep á þessa tvo möguleika og er sá síðari að stofni til sóttur í smiðju Árna Magnússonar (sjá rit mitt, bls. 386). Ef menn vilja líta á Hungurvöku sem inngang Þorláks sögu, þá

gæti hún verið ein af þeim helgisögum þar sem á undan upprás dýrlingsins fylgir saga þess staðar sem hann þjónaði, þá er helgi hans kom upp. Ef síðari kosturinn er valinn, þá má líta á Hungurvöku sem e.k. *gestae episcoparum* þar sem aðaluppistaðan er ævi einstakra biskupa.

Ég valdi þá leið að birta sömu tilvitnun aftur og aftur, til þess að sjá mætti ritklifin frá öðru sjónarhorni en fyrr hafði birst í ritinu. Það má vera að sumum þyki þetta vera galli. Þetta var meðfram gert til þess að auka lesandanum leti; hann þyrfti ekki að fletta fram og aftur í bókinni til að finna beina tilvitnun og auk þess áttu millitilvísanir neðanmáls að auðvelda mönnum samanburð. Ég get ekki séð að klausurnar geti með þessu móti verið 'varasamar', enda færir Bjarni Guðnason engin fram-bærileg rök fyrir þeirri skoðun.

Bjarni Guðnason kallar síðari hluta verksins 'sjálfstæðar greinar'. Það er rétt að sérhver kafli er þar afmörkuð heild, en þeir eru í rök-réttu framhaldi af því sem áður hefur verið sagt, bæði við innganginn um tengsl formála og eftirfarandi efnis (bls. 61–62) og við fyrri hlutann um túlkun á ritklifum, sérstaklega þó um tilgang og sannindi verksins. Í síðari hlutanum hefði að sjálfsögðu verið unnt að velja formála Hungurvöku og fjalla um tengsl hans við verkið sjálft, en verk Snorra Sturlusonar og Odds Snorrasonar urðu fyrir valinu, þar sem þau voru talin verðugri fulltrúar sagnarita frá lokum 12. aldar og upphafi þeirrar 13. Hér við bættist að formáli Hungurvöku hefur því miður ekki mikil tengsl við verkið sjálft.

Andmælandi minn fullyrðir að ég hafi brotið út af venju þar sem niðurstöður verksins séu ekki sérstakur kafli eins og venja er til. Ég verð að játa að ég á bágð með skilja þessa staðhæfingu. Niðurstöðurnar eru sjálfstæður kafli, enda þótt þær standi innan stærri heildar, sem ber nafnið *Niðurlag*. Þær standa aftan við kaflann, *Vettvangur og áheyr-endur* og var skipað þar niður sökum þess að þá voru þær í sambýli við hugsanlegan skilning áheyrenda á miðöldum á eigin ritverkum og um leið tengdust þær nánar túlkun nútímamanna á sömu verkum og út-leggingu minni á bókmenntahefð. Þessi aðferð er í fullu samræmi við þá stefnu sem ég markaði í upphafi verksins: að brúa bil milli fortíðar og nútíðar, víkka sjóndeildarhring lesandans, svo að hann megi skilja hvorttveggja: viðhorf gamalla sagnaritara og skoðanir túlkenda nú á dögum.

Að lokum sér Bjarni Guðnason ekki hvers vegna textafræðinni var komið fyrir í viðbæti. Hann hefði viljað að viðbætirinn hefði verið

'sniðinn að viðfangsefninu sjálfu' (bls. 141). Nú er það svo að textafræðin snertir viðfangsefni mitt lítið. Af henni mátti helst hafa stöð í fáeinum atriðum, t.d. í formála Sverris sögu og Íslendingabókar. Eins og ég segi í forspjalli var viðbæturinn til þess saman settur að auðvelda mér að ákvarða hvort sami höfundur væri að formála og verki. Fyrir rannsóknir á bókmenntahefð skipti þessi kafla ekki máli. Af orðum andmælanda míns um þetta efni sem og aðrar þær athugasemdir sem hann hefur látið falla um byggingu verksins get ég ekki annað en dregið þá ályktun að hann hafi alls ekki gert sér grein fyrir rannsóknaraðferðum mínum. Þetta kemur svo enn frekar í ljós síðar í orðum hans þar sem hann lætur í ljós að æskilegt hefði verið að rannsaka sér 'virkni' og 'óvirkni' ritklima og 'samruna' þeirra í munn- og bókmenntum. Hefðu slíkar rannsóknir verið felldar inn í bók mína, hefði hún orðið óskapnaður.

2. Skilgreiningar hugtaka

Bjarni Guðnason gagnrýnir skýrgreiningu mína á hugtakinu *formáli*. Hann efast um að 'staðsetning' skeri úr um hvort 'eittvert ritstykki' sé *formáli* eða ekki. Hann er aleinn um þessar efasemdir. Orðin *formáli*, *forræða*, *forspjall*, – í fornu máli er latneska orðið prologus oftast notað, – kveða skýrt á um hvar þessi hluti verks skuli standa, það er í upphafi verksins. Það skiptir þá ekki máli hvort hann er skrifaður eftir á og skotið framan við. Flestir höfundar skrifa for- og eftirmála að verkum sínum eftir að þau liggja fyrir fullsamin. Og sömu venjubundnu efnisatriðin koma fyrir í báðum. Þess vegna tek ég dæmi úr eftirmálunum en ég fer ekki með þá sem formála, enda þótt ég bendi á að þeir gegni oft sams konar hlutverki. Gagnrýni Bjarna Guðnasonar á þessu efni er því mestan part útúrsnúningur og hártogun.

Bjarni Guðnason ber mér á brýn, að ég hlíti ekki skýrgreiningu minni á formála og rífur úr samhengi umfjöllun mína um bókmenntagreinar í upphafi ritsins og ber saman við klausu á bls. 203, sem er um allt annað efni. Þetta eru óvönduð vinnubrögð. Á bls. 384–385 fer ég nokkrum orðum um þann póst sem kallaður hefur verið 'formáli' Sturlungu og segi m.a.: 'Fyrir Sturlungu er ekki formáli, en milli Sturlu sögu og Prestssögu Guðmundar Arasonar hefur safnandinn skotið inn greinargerð sem nefnd hefur verið formáli Sturlungu. Sannast sagna er hér ekki um að ræða formála í þeim skilningi sem lagður er í það hug-

tak hér. En því verður ekki í móti mælt að í þessari greinargerð safnandans má merkja leifar úr upphaflegum formála Sturlu Þórðarsonar fyrir Íslendinga sögu, eins og B.M.Ó. hefur leitt rök að' (bls. 384). Þetta er í fullu samræmi við það sem ég segi um leifar af formála Hryggjarstykkis í Heimskringlu og Morkinskinnu. Hvorttveggja tel ég leifar af formálum en ekki fullkomna formála. Bjarni Guðnason telur að 'formáli' Eiríks Oddssonar standi í Heimskringlu. Ég er í engum vafa um að Snorri Sturluson hefur, sem og höfundur Morkinskinnu, notað í öndverðu formála Eiríks Oddssonar og vitnað í einhvern part hans, e. t. v. orðrétt eins og miðaldamenn gera stundum þegar þeir setja saman rit úr mörgum bókum og vísa til heimildar. En formáli getur þessi klausa ekki talist og enn hafa ekki fundist þau rök sem afmarka Hryggjarstykki innan samsteypu Snorra Sturlusonar eða Morkinskinnu. Um þetta efni vísar Bjarni Guðnason til bókar sinnar, *Fyrsta sagan*, en þar hefur hann notað orðið *formáli* um tilvitnun þá til Eiríks Oddssonar sem hér um ræðir. Skýrgreining hans á þeirri klausu sem formála stenst engan veginn. Umræddur póstur segir frá heimildum Eiríks og ritbeiðanda, en ekki eru þar svo glögg skil í frásögn að marka megir þar upphaf nýs hluta verksins. Ég vitnaði því í þennan kafla sem dæmi um notkun ritheimilda hjá Snorra. En tilvísanir af svipuðu tagi má víða finna í fornum ritum. Þær gegna ekki hlutverki formála og þær er ekki með neinum rökum unnt að kalla formála, greinargerð höfundar eða safnanda fyrir verki sínu í upphafi þess eða byrjun nýs hluta, enda þótt á stundum megir sjá kaflaskil og hugsanlegt sé í samsteypum að þar styðjist ritstjórinn við nýtt verk. En skýrgreining mín á hugtakiinu *formáli* var að dómi Bjarna Guðnasonar of þröng sökum þess að hann hafði áður notað hugtakið rýmra og látið það falla að hugmyndum sínum um rit sem nú er glatað og verður ekki endurgert eftir varðveittum heimildum.

3. Afmörkun rannsóknarefnis

Bjarni Guðnason finnur að því að ég hafi ekki sett biskupasögur inn í skýrgreiningu mína á hugtakiinu sagnarit (bls. 3). Í henni eru þó nefnd rit eins og Íslendingabók og Íslendinga saga Sturlu Þórðarsonar og þar með átt við sagnarit af veraldlegum og kirkjulegum toga. Enda þótt Lárentíus saga sé ævisaga biskups, þá telst hún til sama flokks og Íslendingabók, Hungurvaka og þau verk önnur sem fjalla um kirkju-

höfðingja. Í meginatriðum hef ég í ritinu farið eftir venjulegri flokkun lausamálsverka í bókmenntagreinir, en þó víða vikið frá henni. Lesendur sjá t. d. fljótt að Ólafs saga Tryggvasonar eftir Odd munk er talin til helgisagna og riddara- og fornaldarsögum er steipt saman í einn flokk.

Verkefnið var bundið við trúarleg og veraldleg sagnarit. Fræðirit eins og Snorra-Edda eru af ólíkum toga og þar ríkja nokkuð önnur lögmál í formálagarð en í sagnaritum. Mér þótti engin ástæða til að skýra þetta val – einhvers staðar þurfti að takmarka rannsóknina. Vafamál er einnig hvort formálar fræðirita hefðu skýrt eða varpað ljósi á formála sagnarita. Ef velja hefði átt formála til hliðsjónar, hefði verið nær að velja inngangserindi kvæða.

Bjarni Guðnason kvartar undan því að ég fjalli ekki um 'formála' Tristrams sögu. Því er til að svara að ég hef annars staðar sýnt fram á að klausa sú sem kölluð hefur verið formáli Tristrams sögu er upphaflega for- eða baktitill, sniðinn eftir titlum prentaðra bóka á 17. öld. Á þær röksemdir hafa flestir fræðimenn síðar fallist.

4. 'Formálaskýringar'

Eins og kom fram hér í upphafi hefur Bjarni Guðnason ekki áttað sig á bókmenntalegu hlutverki ritklifa. Þau eru alltaf virk, enda þótt merking þeirra sé ekki alltaf sú sem orðin láta í ljós. Sá höfundur sem biður um umbætur á verkinu sínu í formála getur annaðhvort ætlast til þess að svo sé gert eða verið með uppgerðarhæversku, látið svo sem einhverjir gallar séu á verkinu, þótt hann telji á því verði engir gallar fundnir. Í báðum tilvikum er ritklifið virkt; það hefur ákveðið hlutverk og til að kanna merkingu þessara orða í hverju dæmi hefði þurft að rannsaka hvert verk í smáatriðum. Bjarni Guðnason ætlar að mikill fengur hefði orðið að slíkri rannsókn. Ekki efa ég það. Fyrir mér vakti hins vegar að sýna fram á hvernig sérhvert ritklif formálanna var hluti af stærri bókmenntahefð. Án þess að skoða það innan þeirra marka, hlaut túlkun þess að verða varasöm og alloft röng. Og sökum þessa var ekki unnt að ganga út frá því sem vísu að formalahöfundur segði ávallt það sem honum byggi í brjósti og hafa mætti það fyrir satt, þangað til annað sannaðist. Ef leið sú sem Bjarni Guðnason stingur upp á, hefði verið valin hefði verkið orðið allt öðruvísi. Könnun af því tagi hefði brotið í bága við eðli rannsóknar minnar. En þess háttar rannsóknir

tíðkuðust fyrir 40 árum og einn helsti málsvari þeirra var Helmut Beumann, sem alloft er vitnað til í verki mínu. Hann tók oftast fyrir eitt tiltekið verk og rannsakaði það út frá þessu sjónarhorni. Mér þykja ummæli Bjarna Guðnasonar um þetta efni og 'virkni' og 'óvirkni' ritklifa (á bls. 138) raunar sýna enn frekar hve lítið hann hefur velt fyrir sér eðli rannsóknarinnar, hvers vegna ég vel þá leið sem farin er í ritinu en ekki einhverja aðra.

Um túlkun Bjarna Guðnasonar á einstökum ritklifum, sem hann rífur oft úr samhengi, get ég verið stutturður. Ummælin um B-gerð Jóns sögu eru enn reist á misskilningi hans á ritklifum og eðli þeirra. Hið sama er að segja um dæmið úr formála Sverris sögu í Flateyjarbók. Þar leggur Bjarni Guðnason út af því að ég hef tekið klausu til samanburðar úr ágrípi Eugippíusar af verkum Ágústínusar. Mér var auðvitað ljóst að verk hans hefur aldrei borist hingað til lands. En í báðum tilvikum voru klerkar og ritstjórar að verki. Dæmið var einnig valið vegna þess að það var angi af sömu rithefð sem tíðkast hafði hjá sagnarituum trúar- og veraldlegra rita um aldir. Spurningin er því ekki hvort 'hægt er skilyrðislaust að leggja að jöfnu formálaorð fyrir trúarriti kirkjuföður og formálaorð fyrir ævisögu veraldlegs konungs' (bls. 145), heldur hvort önnur bókmenntahefð ríki hér á landi á 14. öld en á tímum Eugippíusar. Ég hygg að svo hafi ekki verið.

Annað dæmi um mistúlkun Bjarna Guðnasonar á verki mínu er um sögn hans um heimildanotkun Lárentíus sögu. Mér var fullkunnugt um að Einar Hafliðason var talinn höfundur Lögmannsannáls. Fyrir mér vakti einungis að benda á aðferð sagnaritarans; hún er söm og starfsbræður hans annars staðar í álfunni nota. Ég er aftur á móti sammála Bjarna Guðnasyni um túlkun á hinni klausunni sem hann velur úr formála Lárentíus sögu. Með því að nefna Lárentíus sjálfan sem heimildarmann hafi hann verið að leggja áherslu á að hann færi ekki með neitt fleipur í sögunni. Þetta kemur greinilega fram í riti mínu. Aftur á móti krafðist síðvenjan á þessum tíma að menn létu ekki í ljós að þeir hefðu tekið upp hjá sjálfum sér að rita bækur. Venjan birtist í formálum og ég bendi á það. Þar með er ekki sagt að ég efist um að menn skrifi verk án þess að vera beinlínis hvattir til þess af öðrum. Í þessu viðfangi er rétt að finna að enn einni mistúlkun Bjarna Guðnasonar og hártögun. Það er hvernig hann túlkar hugtakið *skemmtun* sem notað er í formála Lárentíus sögu. Ég er honum reyndar sammála um að Lárentíus saga sé ein allra skemmtilegasta biskupasagan, en þá lít ég á hana frá

sjónarmiði nútímamanns. Ritklif það sem ég reyndi að túlka var innan þeirra marka sem bókmenntahefðin markaði því: af *skemmtun* skyldu menn draga dæmi. Lárentíus saga er ekki þess háttar verk að eftir lesturinn fylgi löng áhyggja; sagan var fremur til þess lesin í heyranda hljóði að hún væri nytsamleg, yrði til eftirbreytni. Flökkusagan um Jón Flæmingja sannar síður en svo þá skoðun Bjarna Guðnasonar að Lárentíus saga hafi eingöngu átt að vera til dægrastyttingar. Slíkar gamansögur voru algengar meðal munka og áttu umfram allt að sýna vanþekkingu á tungumálum. Vafasamt er að með slíkri skráttlu hafi átt að ýta undir þá skoðun að menn af íslensku bergi brotnir yrðu að vera í embættum kirkjunnar.

Captatio benevolentiae hefur sprottið upp með mörgum menningarþjóðum. Ræðumenn úr ólíkum menningarheimum hafa flestir búið sér til mælskubrögð. (Hugtakið *málbragð* sem Bjarni Guðnason notar (bls. 137) þekki ég ekki og minnir það mig á orðið *úrtoku* í staðinn fyrir *úrdrátt* sem yfirleitt hefur verið notað um *litotes*). Ekki er að efast um að svipuð tækni hafi verið til annars staðar en í Evrópu og ekki ber ég brigður á það í riti mínu. Ávörp til áheyrenda þekkjast í kveðskap margra þjóða og hið sama gildir um ritklifið, *brevitas*. Um þetta eru allir sammála. Aftur á móti vandast málið ef draga á markalínu milli innlendrar og þá íslenskrar frásagnartækni og klassískra mælskubragða í verkum óbundins máls, þar sem engin glögg dæmi eru um það fyrnefnda og íslenskir og norskir rithöfundar og skáld hafa um aldur menntast á klassískan máta hjá klerkum og kirkjuhöfðingjum í menntasetrum alþjóðlegrar stofnunar. Rannsókn á samruna slíkra menningarheima er flókin og mér sýnist að Bjarni Guðnason hafi ekki hugleitt hvert slík rannsókn mundi leiða fræðimanninn.

5. 'Innlend frásagnarhefð og formálahefð'

Í niðurstöðum mínum tek ég greinilega fram að rannsóknin sé aðeins ályktunarhæf um nokkurn hluta fornþókmennta, þeirra lausamálsverka sem formála hafi. Orð Bjarna Guðnasonar um (bls. 151) að sí-
endurtekin dæmi úr 'tiltölulega fáum formálum' geti villt 'lesenda sýn', eru því óréttmæt.

Í þessum kafla ræðunnar vikur Bjarni Guðnason að formálaleysi sumra íslenskra bókmenntagreina. Ég fullyrði í bók minni að aðeins Íslendinga sögur séu án formála með fyrirvara um Fóstbræðra sögu þó.

Bjarni Guðnason hyggur aftur á móti að meirihluti íslenskra rita í lausu máli hafi verið án formála. Við þessi ummæli Bjarna Guðnasonar er margt að athuga. Í fyrsta lagi er greining hans í bókmenntategundir ófullkomin. Riddara- og fornaldarsögur mynda einn hóp sagna. Þetta sést bæði af niðurröðun þessara sagna í handritum svo og innri gerð þeirra og frásagnartækni. Sami formáli fyrir Göngu-Hrólfis sögu og Sigurðar sögu þögla styður einnig þessa flokkun. Um leið og þetta er haft í huga breytist myndin. Í stað formála 2 fornaldarsagna frá 14. öld, Göngu-Hrólfis sögu og Bósa sögu (sem Bjarni Guðnason kallar reyndar yngri gerð, en hún er án formála) og eftirmála Hrólfis sögu Gautrekssonar bætast 11 sögur í hópinn. Fornaldarsögur eru og varla færðar í letur fyrr en í lok 13. aldar og á 14. öld. Engar heimildir eru um hvernig byggingu þeirra var háttað í munnlegri geymd. Ályktun Bjarna Guðnasonar um að fornaldarsögur hafi frá upphafi verið án formála er því örökstudd.

Athugasemd hans um veraldlegar samtímasögur stenst ekki heldur nánari próf. Rök hans um Hrafnis sögu Sveinbjarnarsonar að hún beri 'greinilegan keim af helgisögum' og skýri 'sú staðreynd væntanlega tilvist formálans' (bls. 151) eru léttvæg. Áhrif frá annarri bókmenntategund ráða því ekki hvort saga hefur formála eða ekki. Veraldleg sagnarit hafa haft formála allt frá dögum Ara. Það sýna t.d. Veraldar saga, Sverris saga, Heimskringla og Ólafs saga hin sérstaka.

Bjarni Guðnason vill ekki fallast á þá afstöðu mína að fjalla eingöngu um rit sem formála hafa haft. Ég hefði líka átt að fjalla um hin og skýra hvers vegna þau væru án formála. Þetta er eins og að segja manni sem rannsakað hefur glugga og birtugjafa að hann hefði einnig átt að kanna gluggalaus hús. Skemmtilegt er myrkrið, sagði draugurinn. Það á sér einnig skýringar. Formálaleyfi sagna kallar líka á skýringar. En eins og ég tók fram í upphafi bókar minnar er það rannsókn af öðru tagi. Þar að auki fæ ég ekki annað séð en að Bjarni Guðnason dragi of víðtækar ályktanir af formálaleyfi sagna, þegar hann segir: '... einfaldasta skýringin á formálaleyfinu er, að það fylgi þeim bókmenntategundum, sem eiga innlendar rætur, Íslendingasögum, fornaldarsögum og veraldlegum samtíðarsögum, en formálar séu fyrir þeim greinum, sem teljast aðkomnar, helgisögum og riddarasögum' (bls. 152). En að hans dómi rekja konungasögur 'uppruna sinn annars vegar til dýrlingasagna og króníkna og hins vegar til dróttkvæða og innlendar sagnalistar. Bókmenntageinin veit ekki á hvora sveifina hún á að

hallast og af því leiðir að sumar konungasögur hafa formála, aðrar ekki' (bls. 152).

Það er mjög vafasamt að skipa bókmenntum niður í flokka eftir uppruna þeirra. Menn hafa kallað fornaldarsögur og Íslendinga sögur innlendar bókmenntagreinir af því að söguefnið er íslenskt eða norrænt og söguviðið er að mestu lönd á norðurlóðum. Þrátt fyrir efni og söguvið kann margt í formgerð og frásagnartækni að vera fengið úr bókum um skáldskaparfræði. Og sannast sagna eru Íslendinga sögur ekki ein bókmenntategund heldur margar: Egils saga og Víglundar saga geta naumast talist til sömu bókmenntategundar. Bárðar saga Snæfellsáss á harla lítið sameiginlegt með Eyrbyggja sögu. Veraldlegar samtímasögur sem Bjarni Guðnason nefnir svo og venjulegt er í bókmenntasögum, eru í engu frábrugðnar erlendum sagnfræðilegum og gervisagnfræðilegum verkum. Konungasögur eru að allri gerð eins og ævisögur erlendra stórhöfðingja, t.d. Gesta regum Anglorum eftir William frá Malmesbury eða ævisaga Karlamagnúss eftir Einhard. Landnámabók, Íslendingabók og Heimskringla eru samkynja þeim bókmenntum latneskum sem nefndar eru *origo gentis*. Höfundar ævisagna sem og dýrlingasagna kunnu að notfæra sér tækni mælskufræða einkum í lofi þjóðhöfðingjans eða hins helga manns og heimildanotkun í erlendum, veraldlegum ritum var af sama toga og hjá Snorra og Ara; ævisagnaritarar Karlamagnúss notuðu t.d. kvæði af orrustum hans.

Ég sýni glögglega fram á að nær allar bókmenntategundir óbundins máls hafa haft formála. Íslendinga sögur eru stærsti flokkurinn sem hafa hann ekki. En formáli er fyrir Fóstbræðra sögu og formálaleif er fyrir Þorleifs þætti jarlsskálds. Slíkar undantekningar þarf að skýra. Það nægir ekki að eigna slíkt skrifurum Flateyjarbókar. Formálaleysið eitt og sér sannar ekki að sögurnar séu sprotnar upp úr alinnlendum jarðvegi. Til að sýna fram á að alíslensk sagnalist hafi verið til þarf auðvitað að gera grein fyrir því hvað er íslenskt og hvað er erlent í sögutækni og frásagnarmáta, eins og Jónas Kristjánsson, Jakob Benediktsson og Dietrich Hofmann hafa reynt að sýna í rannsóknum sínum á þýddum sögum. Jafnvægislist bókmenntagreina í fjölleikahúsi Bjarna Guðnasonar skýrir ekki nokkurn skapaðan hlut. Ég vil í þessu sambandi benda á að í Íslendinga sögum úir og grúir af stíl- og frásagnarbrögðum sem glöggt má rekja til kenninga í mælskufræði. Bygging Egils sögu og Gísla sögu minnir t.d. óneitanlega á hvernig miðaldamenn notuðu stundum hugtakið *amplificatio* (sjá Ryding, *Structure in*

Medieval Narrative, 66). Í lok bókar minnar tek ég líka fram að samkvæmt mælskufræðum hafi formálar ekki þurft að vera fyrir verkum. Bjarni Guðnason gerir lítið úr þeirri skýringu. En á meginlandi Evrópu þekkjast verk í lausu máli sem eru án formála. Formálaleysið eitt sýnir ekki fram á alíslenska bókmenntahefð. Og ég stend enn fast við orð mín: 'Í annan stað mætti skýra formálaleysi Íslendinga sagna svo að þær væru alinnlend bókmenntagrein sem mótast hefði af íslenskri sagnahefð þar sem ekki hefði verið sinnt um reglur mælskufræðinnar. Þessi skýring krefst nánari útlistunar á uppruna Íslendinga sagna og þá um leið á hugtakinu sagnahefð. Slíkt liggur utan við verksvið þessarar bókar' (bls. 328), og ég tel orð Bjarna Guðnasonar einföldun á máli þar sem koma við sögu miklu fleiri þættir en þeir sem hann vill telja til íslenskrar sagnahefðar og útskýra þannig formálaleysið.

Í lok ræðu sinnar leikur Bjarni Guðnason sér að því að snúa út úr orðum mínum um orðréttar þýðingar formála og blanda því saman við óskyldar viðtökur, þegar formálar voru ekki þýddir beint eða þeir felldir brott. Þá hártogar hann einnig ummæli mín um formála Snorra að Heimskringlu. Snorri er sjálfstæður gagnvart leikreglum retóríkur, en röksemdafærsla hans er þó innan marka hennar.

Að endingu vil ég benda andmælanda mínum á að íslensk frásagnarhefð er engan veginn svo vel skýrgreind í norrænum fornbókmenntum að unnt sé að tefla henni fram sem andstæðu gegn þeirri bókmenntahefð sem birtist í formálum og ég tel mig hafa sýnt fram á. Þangað til gerðar hafa verið rannsóknir á íslenskri frásagnarhefð sem sýni glögglega sérstöðu hennar innan annarra evrópskra bókmennta verður að taka fullyrðingar um 'þróttmikla innlenda frásagnarhefð' með nokkurri varúð.

SVAR VIÐ RÆÐU 2. ANDMÆLANDA

Síðari andmælanda mínum, Jakobi Benediktssyni vil ég svara stuttlega. Ég vil þó fyrst þakka honum fyrir að benda mér á villur sem hann hefur fundið í ritinu og munu þær og aðrar verða leiðréttar annars staðar í þessu riti (sjá bls. 185–186). Í upphafi drepur Jakob á rannsóknaraðferð mína og segir hana 'anga af þeirri fræðigrein sem Þjóðverjar kalla *Toposforschung*' (156). Þetta er rétt að vissu leyti, en ég lagði mig þó í líma við að fylgja ekki þröngum túlkunarleiðum Curtiusar. Ég reyndi eftir mætti að skilja og skýra bókmenntahefð frá öðrum sjónarhornum.

Þeir sem skarpa hafa sjónina munu sjá að ég hef fengið minn skammt af þeim rannsóknaraðferðum sem tíðkuðust á áttunda áratugnum.

Jakob Benediktsson vék í ræðu sinni að mörgum efnum sem miðaldamenn hefðu talið til skemmtunar og nytsemdar. Þau eru þó mörg hver svo stór í sniðum að þau verðskulda sérstakar ritgerðir. Ég vil hér drepa lítillaga á tvö þeirra: þátt Bergs Sökkasonar og 3. og 4. málfræðiritgerðirnar, en sú síðarnefnda hefur verið eignuð Bergi.

Áhrif Bergs Sökkasonar á helgisagnaritun 14. aldar hafa lítið verið könnuð. Raunar má segja að þau efnistöð og stílbrögð sem greinilegust eru í verkum hans, séu komin fram nokkru fyrr. Breytinganna verður einna fyrst vart í Jóns sögu baptista II eftir Grím Hólmsteinsson í lok 13. aldar. Þá birtist fyrst lærdómstefna sem síðar á eftir að setja mark sitt á helgisagnaritun. Hennar verður ekki aðeins vart í formálum heldur einnig í verkunum sjálfum: erlend verk eins og *Speculum historiale* verða þá eins konar handbækur; sagnaritararnir styðjast meira við erlendar heimildir en áður, lærðar útlekkingar studdar tilvísunum í kirkjuféður koma oftar fyrir. Gera verður ráð fyrir að Bergur Sökkason hafi numið hjá þeim klerkum sem höfðu stundað sín fræði hjá lærdómsmönnum sem þjónuðu Árna Þorlákssyni. Mér sýnist að um það leyti eða í lok 13. aldar hafi menntun klerka verið fjölpættari en fyrr og e.t.v. hafa breytt pólitísk viðhorf prestastéttarinnar haft áhrif á stíl og framsetningu bóka. Ég geri því skóna í bók minni að þá hafi menn farið að kenna annað námsefni í skólunum. Þetta efni er enn allt saman ókannað. Ég vildi þó skjóta því hér inn í að hinn svokallaði skrúðstíll eða upphafni stíll kann að vera eldri í íslenskum ritum en frá lokum 13. aldar.

Ég sá ekki ástæðu til þess í bók minni að kanna 3. og 4. málfræðiritgerðirnar sérstaklega, en ég hygg að Ólafur hvítaskáld hafi fylgst vel með kenningum erlendra samtímamanna sinna í skáldskaparfræðum. Ritklifið um *translatio studii* kemur skýrast fram hjá honum en það örlar á því í Ynglinga sögu og Snorra Eddu; Æsir komu sunnan úr Litlu Ásíu og fluttu með sér fræði. Báðar ritgerðirnar varða lítillaga rannsóknarefni mitt en þær hljóta að verða lagðar til grundvallar þegar áhrif latneskra skáldskaparfræða og mælskulistar á íslenskan skáldskap á 13. og 14. öld verða könnuð.

Jakob Benediktsson vikur oftar en einu sinni að Íslendingabók Ara Þorgilssonar og túlkun minni á formála hennar. Ég á enn bágð með að

trúa að ekki hafi verið hróflað við formálanum. Mér sýnist að varðveisla bókarinnar gæti bent í þá átt. Það kemur og fyrir að heimildarmenn séu bæði taldir upp í formála og verkinu sjálfu, svo að skýring Jakobs að nægilegt hafi verið að nefna þá í verkinu hrekkur ekki til. Jakob minnst á skoðun mína um 'eldri' og 'yngri' Íslendingabók, sem birtist í ritgerðinni 'Tækileg vitni' (*Afmælisrit Björns Sigfússonar*, Reykjavík 1975, 251–287) sem ég vitnaði í en efni hennar skiptir litlu máli fyrir rannsóknina. Mér þykir enn sem fræðimenn hafi ályktað of djarflega af ummælum Snorra í Heimskringlu um eldri Íslendingabók Ara. Ef hún hefði verið til og við hana stuðst í síðari ritum, þá er undarlegt að engin örugg dæmi finnast um slíka notkun. Hefði Snorri sjálfur þá ekki notað hana? Er ekki eðlilegra að ætla að hann hafi notað 'konunga ævi'? Í annan stað, ef 'konunga ævi' hefði verið komið fyrir innan hinnar 'eldri' bókar, en ekki staðið sjálfstæð, þá verða menn að hugleiða betur hugtakið *patria*, fósturland, bæði hjá Ara og Snorra. Tilraun mín til að leiðrétta fleyg orð Ara var umfram allt gerð til þess að vekja athygli á leiðréttingu Árna Magnússonar og hvort hún stæðist fremur en aðrar betrumbætur manna á síðari öldum. Ég átti og erfitt með að sjá að Ari hefði þurft að afsaka efnið, – svo traustar voru heimildirnar. Mér flaug því í hug að miðaldavenja byggi að baki; höfundurinn segðist velja úr efninu, hefði sagst taka það sem sannara reyndist, en úr miklu væri að móða og heimildirnar væru ekki allar jafnsannar eða gildar og það mætti vera að sumum þætti þar margt vansagt eða jafnvel ósagt.

Eins og ég minntist á fyrr er skrudstíllinn líklegast eldri en frá lokum 13. aldar. Í formála Þorláks sögu örlar á honum. Hann er líklega samin af ritstjóra (sjá rit mitt 358–359). Ég fór eftir handbókum um aldur B-gerðar Þorláks sögu og hugði hana ritaða um miðja 13. öld. Það er þó ekkert sem mælir á móti því að B-gerðin sé samin á síðustu áratugum 13. aldar og af sama manni og þeim sem skrifaði formálann. Oddaverja þáttur fylgir þeirri gerð. Ritstjóri B-gerðar hefur þáttinn í huga, þegar hann skrifar formálann. Það skiptir ekki máli í þessu samhengi hvort Oddaverja þáttur er samin fyrr en sjálf B-gerðin.

Um heimildarmann og höfund og hvenær menn fóru að gera greinarmun á þessu tvennu get ég lítið sagt. Ég hafði þó ekki neina sagnfestu í huga, þegar ég sló þessu fram, en dró ályktanir af tilvísunum til heimildarmanna í verkunum sjálfum, þar sem þeir voru gerðir ábyrgir fyrir frásögninni.

Ég vil þá loks ræða örlítið um *imitationem* sem Jakob Benediktsson minnst á. Á því leikur lítill vafi að sú kennsluáðferð hefur haft mikil áhrif víðast hvar í Evrópu. Ég geri að vísu ráð fyrir henni hér á landi, en þar sem ég get ekki með óyggjandi rökum sýnt fram á að íslenskir höfundar hafi farið beint eftir ritum erlendra sagnaritara læt ég mér nægja að benda á ritklif og sams konar bókmenntahefð.

Ég vil að lokum þakka andmælendum mínum fyrir lof og gagnrýni um bók mína og ég vona að hvorttveggja geti orðið lesendum til leiðbeiningar og gagns.

NOKKRAR LEIÐRÉTTINGAR VIÐ RITIÐ
FORMÁLAR ÍSLENSKRA SAGNARITARA Á MIÐÖLDUM

INN í verkið hafa slæðst nokkrar villur og hefur Jakob Benediktsson verið svo vinsamlegur að benda mér á sumar þeirra, en aðrar komu í ljós jafnskjótt og bókin var opnuð. Hér á eftir fer listi um þær skekkjur sem fundist hafa og bið ég eigendur bókarinnar að leiðrétta þær í eintökum sínum:

a) Millivísanir:

- Bls. 7 nmgr. 6, bls. 2 > 12
- Bls. 8 nmgr. 9, bls. 155–157 > 154–155
- Bls. 63 nmgr. 208, svigagreinin (sjá 6. nmgr. á bls. 203) > (203. nmgr. á bls. 61)
- Bls. 85 nmgr. 16, bls. 90 > 91
- Bls. 110 nmgr. 3, bls. 90–100 > 100–101
- Bls. 113 31. línu (bls. 259–276 > (bls. 261–279)
- Bls. 139 nmgr. 74, bls. 205 > 168
- Bls. 143 11. línu (bls. 158) > (bls. 142)
- Bls. 150 nmgr. 4 (sjá bls. 43) > (sjá bls. 42)
- Bls. 179 5. línu (bls. 77) > (bls. 67)
- Bls. 196 nmgr. 117 (bls. 219) > (bls. 198)
- Bls. 228 nmgr. 214 bls. 224 > 221
- Bls. 348 9. línu A X U > A x U

b) Prentvillur:

- Bls. 14 18. línu *iudicale* > *iudiciale*
- Bls. 52 31. línu Catilfána > Catilfína

- Bls. 54 14. línu *auditorium* > *auditorium*
 Bls. 69 28. línu κόινοι τόποι > κοινοὶ τόποι
 Bls. 75 5. línu *ennarrativum* > *enarrativum*
 Bls. 182 39. línu Ingólfs > Ingólfs-
 Bls. 249 36. línu Hamilton > Hamilton
 Bls. 342 37. línu *prooe* > *prooe-*
 Bls. 353 4. línu inn > inn í
 Bls. 389 í ættarskrá hdr. U > M
 Bls. 392 10. línu abóti > ábóti
 Bls. 415 20. línu 1909 > 1918

Á bls. 307 er tekin upp tilvitnun úr Jóns sögu baptista, *Postola sögur*, 858, en þess ekki getið að þetta er orðrétt þýðing úr verki Ambrosíusar *Expositio Evangelii secundum Lucam* eins og kemur fram í rannsókn Ole-Jörgen Johannesen, Litt om kildene til Jóns saga baptista II, *Opuscula septentrionalia. Festskrift til Ole Widding*. Hafniae 1977, 113. Þessi vitneskja rýrir þó ekki heimildargildi hennar fyrir rannsókn mína, því að varla hefði Grímur Hólmsteinsson þýtt hana orðrétt, ef hún hefði ekki höfðað til sams konar áheyrenda og svipaðs vettvangs á Íslandi.

S.T.